

UOT:80

AZƏRBAYCAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SÖZLƏRİN MƏNA TRANSFORMASIYASI VƏ FUZİALLAŞMA PROBLEMİNƏ BİR BAXIŞ**Xatirə Sultan****Azərbaycan Texnologiya Universiteti****x.sultan@atu.edu.az**

Xülasə: Məqalə Azərbaycan dili, onun dialekt və şivələrində sözlərin məna transformasiyası və fuziallaşma probleminin öyrənilməsinə həsr olunub. Müasir Azərbaycan dilçiliyində sözlərin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərində baş verən dəyişikliklər və bu dəyişiklər zaman yaranan məna transformasiyası və fuziallaşma məsələsi məqalədə araşdırılmışdır. Konkret nümunələrdən istifadə etməklə sübut olunmuşdur ki, ədəbi dilimizdə işlənən bir sıra leksik vahidlər dilimizin dialekt və şivələrində müxtəlif məna dəyişikliyinə uğramaqla yeni məzmun qazanar. Bəzən belə sözlərdə məna genişlənməsi, bəzənsə məna daralması prosesi baş verir. Bir sıra hallarda isə müasir dilçiliyimiz üçün sadə hesab olunan leksik vahidlərin tarixi inkişafda düzəltmə və ya mürəkkəb quruluşlu sözlər olduğu və fuziallaşma nəticəsində sadələşdiyi ortaya çıxır. Aparılan araşdırma və təhlillər zamanı müəllif bir sıra yeni elmi faktları ortaya çıxarmağa nail olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, məna transformasiyası, ədəbi dil, dialekt, şivə, fuziallaşma

Ключевые слова: Азербайджанский язык, смысловая трансформация, литературный язык, диалект, акцент, слияние

Keywords: Azerbaijani language, meaning transformation, literary language, dialect, dialect, fusionization

Giriş

Sözlərin məna transformasiyası məsələsi müasir Azərbaycan dilçiliyində nisbətən yeni və olduqca maraq doğuran problemlərdən hesab olunur. Xüsusilə iyirmici əsrin ikinci yarısından başlayaraq bir sıra dilçilər məna transformasiya məsələsinin araşdırmağa cəhd göstərmişlər. Tədqiqatlardan aydın olur ki, transformasiya prosesi dilimizin həm leksik, həm də qrammatik sistemində özünü göstərir. Bu proses bəzən sadəcə fonetik, bir sıra hallarda isə həm fonetik, həm qrammatik, həm də leksik fonda müşahidə olunmaqdadır. Dilçilikdə transformasiya problemi və onun mahiyyətini anlamaq üçün transformasiya terminin düzgün anlaşılması və mahiyyətinin başa düşülməsinə ehtiyac duyulur. Aparılma araşdırma və mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, dilçilikdə transformasiya termini ingilis dilindən alınmış “transformation” sözündən törəmiş və şəklini, formasını və mənasını dəyişmə, başqa şəkil, forma və mənaya keçmə anlamını bildirir. Təkcə terminin izahına əsasən deyə bilərik ki, dildə transformasiya prosesi qrammatikanın bütün sahələrində – fonetika, leksika, morfologiya və sintaksis sahəsində baş verə bilər. O.S.Axmatov “transformasiya” termininin iki mənada işləkliyini göstərir: 1. İkinci dərəcəli dil strukturunun yaranma metodlarından biri, əsas modellərin qanunauyğun dəyişikliklərindən ibarət olması. 2. Oxşar cümlələr və kəlmələr arasında morfosintaktik uyğunluq, məna bağlılığı və məna dəyişikliyi (19, s.480). R.B.Liz Amerika dilçilərinin qrammatik transformasiya tədqiqatlarına əsaslanaraq struktur dilçilik metodu haqqında məlumat verir və qeyd edir ki, dilçilikdə transformasiya məhdudlaşdırma (lokallaşdırma), sıxlaşdırma, ixtisar edilmə nəticəsində cümlə tiplərinin strukturca minimuma endirilməsi kimi başa düşülməlidir (21, s.69-77). Z.Harris transformasiyadan bəhs edərək yazır ki, bu əməliyyat nəticəsində meydana gələn modeli riyazi terminlə, “transformasiya” adlandırmaq olar (24, s.69-77)

Əsas təhlil

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, onun dialekt və şivələrində də sözlərin mənə dəyişikliyinə uğraması prosesi baş verir. Bildiyimiz kimi, istənilən bir sözdə özünü göstərən hər hansı dəyişiklik ilk növbədə onun mənə faktorunda üzə çıxır. Belə ki, sözlərin mənə tutumu ya daralır, ya da genişlənmiş olur. Müasir dilçiliyimizdə mənə müstəqilliyini itirmiş və transformasiyaya uğramış sözlər müxtəlif terminlərlə vasitəsilə əksini tapır. İlk köklər, daşlaşmış (fuziallaşmış) kök morfemlər, qədim köklər və s. (15, s. 9; 12, s. 82) və s. Adların hər birində asemantikləşən köklərə məxsus bir səciyyəvi cəhət ifadə olunur. İlk mənalarını itirdikdən sonra onlar fuziallaşır, müstəqil işləmə bilmir, sözə məxsus ilkin və qədim kök forma hesab edilir, sözlərin dilimizdə ilkin fonomorfoloji vəziyyətini (quruluşunu) əks etdirir və özünün semantik strukturu ilə müasir dil daşıyıcıları üçün aydın olmaya bilir. Bu faktı xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, mənə dəyişmələri asemantikləşmiş sözlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, asemantikləşmə hadisəsi ədəbi dilimizdə mövcud olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də müşahidə olunur.

Hazırda ədəbi dilimizdə işlənən xeyli sayda leksik vahidlər mövcuddur ki, onlar dialekt və şivələrimizdə müasir dilimiz üçün ifadə edə bildiyi mənaları əsasən itirir, transformasiyaya uğrayır, yeni mənə qazanır. Və ya dialekt və şivələrimizdə tamamilə fərqli anlamda ifadə edilən sözlər ədəbi dilimizdəki eyni səs tərkibinə malik sözlər olsa da, mənə dəyişikliyinə uğramış və fərqli anlam ifadə etməkdədir. Həmin leksik vahidlərin bəzilərinin müasir dilçilik kontekstində linqvistik təhlilinə diqqət yetirsək, onda dediklərimizin mahiyyəti bir qədər də aydınlaşmış olar. Məqələmizdə ədəbi dilimizdə işlənən bəzi leksik vahidlərin dialekt və şivələrimizdəki mənə transformasiyası, həmçinin dialekt və şivələrimizdəki sözlərin ədəbi dilimizdəki leksik mənə transformasiyası məsələlərindən bəhs edəcəyik.

Müasir ədəbi dilimizdə işlənən **alçaq** sözü daha çox “*ləyaqətsiz, şərəfsiz, namərd, rəzil*” və eyni zamanda “*aşağı, hündürlüyü az olan*” mənalarını ifadə edir: – *Ona söz deməli deyil, alçaq adamdı*. Maraqlıdır ki, dialekt və şivələrimizdə eyni leksik vahid həm fonetik, həm də leksik transformasiyaya uğrayaraq alçaq/alçax şəklində yeni məzmun qazanmış və “*sadə, təvazökar, mülayim*” mənalarını bildirir. Belə ki, bu leksik vahid Qazax şivəsində *alçax* şəklində “*sadə*” mənasında qeydə alınmışdır: – *U:n yaxşı xəsyəti var, alçax adamdı* (2, s.35). Leksem dilimizin Ordubad dialektində *əlçəx (alçax) könül* “*sadə qəlbli*” ifadəsinin tərkibində özünü göstərir: – *Məmməd kişi kətdəki ən alçəx könüllü ağsəqəllərdən biridi*. Tədqiqatlarda *alçax* “*sadə təbiətli*” sözü Azərbaycan dilinin Urmiya şivəsində işlədildiyi qeyd edilir. Haqqında bəhs olunan leksik vahidə Həsənoğlunun (XIII əsr) qəzəlində *könlü alçağum* ifadəsinin tərkibində təsadüf olunmuşdur:

*Hüsn içində sanə manənd olmaya,
Əsli yuca, könlü alçağum bənüm.*

Göründüyü kimi, əslində ədəbi dilimizdə daha çox mənfi mənə çalarına malik *alçaq* leksemi, dialekt və şivələrimizdə mənə transformasiyasına uğramış və müsbət keyfiyyət göstəricisinin ifadəsinə çevrilmişdir.

Hazırda ədəbi dilimizdə **ay** sözü iki mənada özünü göstərir: 1. Ay – səma cismi, yerin süni peyki. – Qız elə gözəldir ki, elə bir on dörd günlük ay parçasıdır 2. Ay – çağırış nidası. – Ay oğul bir bəri bax. Ay alan, məmləkəti Rey satıram (Mirzə Ələkbər Sabir). 3. Ay – ilin təqvimini. – Yanvar ayı.

Qeyd edək ki, ədəbi dilimizdəki *ay* sözü dilimizin bir sıra dialekt və şivələrində leksik mənə transformasiyasına uğrayaraq ilkin məzmunu ifadə etməkdədir. *Ay*- demək, söyləmək. Füzuli rayonu şivələrində “*söyləmək, demək*” mənasında işlənir: – *O mā: söz aydı; –O ma: gəlif aydı, mən getməmişdim*. Kürdəmir şivəsində bu feilin *aydır* “*demək, söyləmək, anlatmaq*” şəkli də var: –*Oğlan anasına aydırdı* ki, day o qızı isseyir (2). Söz yox ki, leksik

vahid tarixən dilimizin yazılı abidələrinin dilində də *ayıt*, *ayd*, *ay* şəkillərində “söyləmək, demək” mənasını ifadə etmişdir: *Ayıtılardı*: –Xanım, bu gün Bayındır xandan buyruq soylədir kim...; Ol qırq namərdin bir qaçı oğlanın yanına gəldi, *aydır*; Ol qırq *aydırlar* (11).

Hazırda ədəbi dilimizdə işlənən **təkə** sözü daha çox iki yaşadək erkək keçİ mənasını ifadə edir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, transformasiyaya uğrayan söz bir sıra hallarda ilkin forma və mənasını saxlamaqla yanaşı, əlavə leksik mənalara da qazanmış olur. Dilimizin dialekt və şivələrində də sözün *təkə*//*təkəş* variantları ilə qarşılaşırıq: –*Təkələr iki yaşda, həm də canını, cüssəli o:r*. Maraqlıdır ki, eyni leksik vahid heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan yalnız leksik məna dəyişikliyi ilə bir sıra şivələrimizdə “*başqalarının günahı üstünə yığılan adam*”, “*yalnız çənəsində saqqal saxlayan adam*” anlamlarını ifadə edir. *Təkəş* variantına gəlincə qeyd edək ki, Şuşa, Bərdə Kürdəmir şivələrində *təkəş* sözü “*lovğa, özünü çəkən, forslu*” (3) anlamlarını bildirir. *Təkə* sözü istər Azərbaycan dili dialekt və şivələrində, istərsə də türk dilləri və onların dialekt və şivələrində geniş işlənmə arealına malikdir. Belə ki, Azərbaycan dilinin Meğri şivələrində *təkə* // *təqış* (29, s. 378), Qərb qrupu dialektlərində *təkə* (4, s.71) – sürünü çəkən yaşlı erkək keçİ, Çənbərək və Karvansaray şivələrində *təkə* (10, s. 253) – törədici, Quba dialektində *təkə* (76, s. 206) – çox yaşlı erkək keçİ, Lerik şivələrində *təkə* (3, s. 119) – erkək keçİ şəklində, eyni mənada işlənir. Termin Türkmən dilinin Əmrəli dialektində *teke* (22, s. 103), Özbək dilinin XIV əsr yazılı abidəsi olan “*Tarjuman*”da *teke*//*tekeçük*” (23, s. 127), M.Kaşğarının “*Divani-lügət-it türk*” sözlüyündə *teke* (9, s.595), “*İbn-Mühənnə lügəti*”ndə *təkə* (17, s.70) şəklində, eyni mənələrdə, yəni erkək keçİ anlamında işlənməşdir. **Təkə** sözü müxtəlif yer, titul bildirən ifadələrdə ən qədim zamanlardan işlənməkdədir. M.F.Axundov yaradıcılığında *Təklə* Muğan obası, bəzi qədim türk tayfa adlarında – *Təkə* türkmən boyları və s. Asemantikləşmədə mühüm cəhət, şübhəsiz, məna komponentində üzə çıxır və o, bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. İlkin olaraq, asemantikləşmiş kökə malik söz ənənəvi məzmun və quruluş xüsusiyyətlərindən uzaqlaşır. Düşünürük ki, hazırda sadə quruluşa malik olan *təkə* sözü əslində tarixi qrammatikamızda quruluşca düzəltmə söz olmuşdur. Belə ki, *tək*, *teg*, *tig* kök morfemi tarixən özünü feil kökü kimi göstərmiş və bu kökdən müxtəlif sözlər törəmişdir. Çünki “*Divani-lügət-it türk*”də *tegin* (9, s. 38) – xaqan oğlu, rəhbər, *teg* (9, s.37) – qalxmaq, çatmaq, ermək, yüksəlmək mənasında, Orxon-Yenisey yazılarında *tigin* (18, s.174) – hökmdar oğlu, başçı, Kültigin (18, s. 14-15), “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanında Trabzon *təkuru* (11, s. 49) – başçı, rəhbər, hökmdar mənasında və s. ad və titullarda da *tek* // *teg* // *tig* kök morfeminə rast gəlinir. Bizcə, *təkə* sözü *tək* // *təg* kökü və *ə* formatı ilə yaranan ən qədim türkmənşəli leksik vahidlərimizdən biri olub –ulu, böyük, öncül mənasını bildirmişdir. Dilimizin tarixi inkişafı zamanı isə həmin kök və şəkilçi morfemi daşlaşmış, sadə söz kimi çıxış etmiş və məna transformasiyasına uğrayaraq ilkin mənasını saxlamaqla yanaşı, yeni məzmun qazanmışdır. Yuxarıda nümunə göstərdiyimiz anlamlar da başqalarının günahı üstünə yığılan adam”, “yalnız çənəsində saqqal saxlayan adam” fikirlərimizi təsdiqləyir.

Hazırda ədəbi dilimizdə işlənən **baba** sözü valideynlərimizin atası anlamını bildirir. Bu Azərbaycan ədəbi dili, onun əksər dialekt və şivələri üçün də xarakterik xüsusiyyətdir. Lakin dilimizin bir sıra dialekt və şivələri vardır ki, burada *baba* sözü fonetik və leksik transformasiyaya uğrayaraq *ata* mənasını bildirir. Dilimizin Füzuli, Təbriz, Başkeçid şivələrində *baba*, Qazax, Bərdə şivələrində *bava* variantında, *ata* mənasında işlənir. – *Bavam* gələndə deyəjam.

Tədqiqatlara görə, Başkeçid (Dmanisi) şivəsində *baba* “ata” sözü *bava* şəklində işləndə “baba” mənasını verir (14, s.111). Göründüyü kimi, fonetik dəyişiklik semantik fərqlə yaratmışdır.

Həmin leksik vahid “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində və oğuzlara məxsus atalar sözlərində “ata” mənasındadır: Yüri, oğıl! *Baban* sana qıydısa, sən *babana* qıymağı! – dedi; Ol ; Ol məhəldə Qanturalının *babası*-anası çıqa gəldi; Ağ saqallı *babası* qarşu gəldi. Oğlunun boynunu quçdı; Bəg *baba*, xatun ana, əsən qalun! – dedi (11).

Aparılan tədqiqatlara istinadən deyə bilərik ki, *baba* “ata” sözü türk, qaqauz, Krım-tatar dilləri və karaim dilinin Krım dialekti üçün səciyyəvidir.

Ədəbi dilimizdə *erkən* mənasını bildirən **tez** sözü dilimizin dialekt və şivələrində fonetik və leksik transformasiyaya uğrayaraq *tez//təz* şəklini almış, ilkin mənası ilə yanaşı, əlavə mənə çaları da ifadə edir. Maraqlıdır ki, bu kökdən bir sıra yeni leksemlər də törəmiş və şivələrimizdə işlənir. Başqa sözlə desək, dilimizin dialekt və şivələrində *tez* sözü *erkən* mənası ilə bərabər *qaçmaq*, *uzaqlaşmaq*, *aradan çıxmaq*, *qaçıb getmək* mənalarını ifadə edir. – *Bı:n qulağı:n dibinə birin ilişdirdim o birisi tezdı (Nax.)*.

Həmin söz Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında əsasən *tez//təz-* (Hamamlı, Meğri, Ordubad, Cəbrayıl) şəklində “hürkmək, hürküb qaçmaq” mənasında işlənir: –*Həsənəli:n qoyunnarı bı gecə təzib yataxdan (Ord.)*. Biləsuvar rayon şivəsində *tezməg* feili “qaçmaq, hürküb qaçmaq” mənalarını ifadə edir.

Dilimizin Ordubad dialekti və Culfa şivələrində *tez-tez* sürüdən ayrılıb qaçan, itən heyvan mənasında *təzix' qoyun* söz birləşməsi işlədilir. – *Təzix' qoyunu tutmağ çətin o:r, gərəx' kürnəşə sələsən (T.)*.

I növ ismi birləşmə şəklində olan bu söz birləşməsinin birinci komponenti olan *təzix'* sözü türk mənşəli qədim leksem olan *tezimək//təzimək* – *qaçmaq* feilindən yaranmışdır. Belə ki, leksem “Divani-lügət-it türk”də *tezmək* (9, s. 611) – *qaçmaq*, Orxon-Yenisey abidələrində *tez* (18, s.174), qədim Göytürk və Uyğur yazılı abidələrində *tezmək* (18, s.100), Türkmən dilində *tezmək* (21), qədim Özbək dilinin “Tarjuman” abidəsində *tizik* (23, s.114), Türkiyə türkcəsinin Çoruh şivəsində *tezmey* (16, s.280) şəklində eyni mənalarda işlənməkdədir. Azərbaycan dilinin Meğri (Mehri), Kəlbəcər dialekt və şivələrində *təzməx'* (4) şəklində eyni mənada işlək dialekt sözüdür.

Təz feili Xətəinin “Dəhnamə” poemasının dilində öz əksini tapmışdır:

Əsmə gəhi solda, gəhi sağda,

Təzmə gəhi yolda, gəhi dağda (8)

Qeyd etmək lazımdır ki, dialekt və şivələrimizdə işlədilən bir sıra sözlər də vardır ki, onlarda köklər mənə müstəqilliyini itirir və nəticədə quruluşca mürəkkəb olan söz sadələşmiş olur. Hazırkı dilimizdə bir sıra bülə sözlərin mövcud olduğunu qeyd edə bilərik. Belə ki, ədəbi dilimizdə işlədilən böyürtkən-böyrütikən, biləzik-biləküzük və s. Bu qəbildən olan sözlərdir. Məsələ ilə bağlı problemə toxunan tədqiqatçı S.Vəliyeva yazır: “...*iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranan bəzi sözlərdə zaman-zaman baş vermiş hər hansı fonetik, leksik - semantik proseslər nəticəsində tərkib hissələr ilkin müstəqilliyini itirərək bütövlükdə sadə sözə çevrilir... Dildə mürəkkəb sözlərin sadələşməsinin bir sıra səbəbləri mövcuddur: çoxhecalılıqdan azhecalılığa meyil, tələffüz çətinliyinin aradan qaldırılması, sözlər arasında fonetik daralmanın baş verməsi. Bu da öz növbəsində dilin qənaət qanunu ilə əlaqədardır*” (15, s. 11). Tərəflərindən biri mənə müstəqilliyini itirmiş kökə malik mürəkkəb leksik vahidlərdə adətən tərəflərdən birinin mənası anlaşılmaz olur.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də belə nümunələr qarşımıza çıxır. Belə ki, dilimizin dialekti və şivələrində “üç illik erkək qoyun” mənasında işlənən – *öyəc // öyəs // övəc // öəş* sözü bu qəbildəndir. Sözüün oxşar və ya fərqli fonetik tərkibdə, lakin yaxın mənalarda həm Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində, həm Türkiyə türkcəsinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində, digər türk dillərində, həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işləndiyinin şahidi oluruq. Leksem dilimizin Şəki dialektində *öyəc // öyəc*

(3, s. 195) – üçdən artıq yaşı olan erkək; Quba dialektində 1.üğəc– ikiillik dişi qoyun; 2. ügəc qoç – ikiillik erkək; Gəncəbasar dialekt və şivələrində öyəş – üçillik qoç; Meğri şivələrində öyəş // ögəş (4, s. 371) – üç yaşlı axtalanmış erkək; Çənbərək və Karvansaray şivələrində öəc (10, s. 253) – üç yaşlı erkək; Cəbrayıl, Ağdam, Qazax dialekt və şivələrində öəç (3) – üç yaşlı erkək; “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında isə öyəc (11, s. 20) – kök qoyun mənalarında mövcuddur.

Bu leksem Türkiyə türkcəsinin Niğde şivəsində öneç // öneç (16, s. 226), Giresun şivəsində üveç –iki yaşlı erkək; Türkmən dilində ök // üke // ükeç (16, s. 213) – dörd yaşlı erkək; Qaraqalpaq dilində əvac (22, s. 312) yazılışında eyni mənada işlənəlməkdədir. Tədqiq olunan dialektlərdə *öyəc* sözü ilə bağlı xalq arasında belə bir yanaşma var ki, bu söz “öymək, öyünmək” feilindən yaranıb. Belə ki, öyəclər adətən iri və gümrah heyvanlar olduğundan sahibi onu öyə, tərifləyə və ya onunla öyünə bilər. Öymək feili isə ən qədim leksik vahidlərimizdən biri olmaqla “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarında da geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır.

Altındakı atın nə öyərsən, mərə kafir

Alabaşlı keçimcə gəlməz mana (11, s. 48)

Fikrimizcə, hazırda dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində işlənən *öyəc* sözü iki kök morfemin birləşməsindən yaranmışdır: *öy* (mək) feili və qədim türk dillərində qoyun mənasını bildirən *qəc* ismi *öyəc* sözünün komponentlərini təşkil edir. Burada *qəc* komponenti fonetik dəyişikliyə uğradığı üçün mənə müstəqilliyini itirmiş, asemantikləşmişdir. Burada müvafiq fonetik tərkiblərin itməsi ilə quruluş kök vahidlərinə ayrılma bilmir. Bununla əlaqədar olaraq Q.M.Həsənov yazır: “...sözlərin fonetik tərkibinin dəyişməsi onun quruluşuna da təsir edir və həmin sözün yaranmasında iştirak edən morfemlər fuziyaya uğradığından onların sərhəddini müəyyənləşdirmək işi çətinləşir” (7, s.33-36).

Müasir ədəbi dilimizdə işlənən **ozan** sözü aşıq, yanşaq sözlərinin leksik sinonimi kimi çıxış edir. –At ayağı külük, *ozan* dili çevik olur (11). Bildiyimiz kimi, *yanşaq* sözü müasir şivələrdə əsasən “çoxdanışan” mənasında işlənir: *yanşağ* (Şamaxı, Quba, Dərbənd), *yanşax* (Ağdam, Ağcabədi, Cəbrayıl, Şəki, Qax, Zaqatala, Qarakilsə), *yamşax* (Zaqatala, Qax). – *Yanşağ* adamnan mənim zəhləm gedir (Ş.); –*Yanşax* boş-boş danışar (Ağc.). Quba şivələrində *yanşağ* sözündən əmələ gəlmiş *yanşağlamağ* “çox danışmaq, uzunçuluq eləmək” feili də var: –*Uni üz başına buraxsan, əxşəməcən yanşağlar*. *Yanşaq* sözünün “çoxdanışan” mənasında işlənməsi XVIII əsrdə yazıya alınmış atalar sözündə öz əksini tapmışdır: Ata malı uşağı *yanşağ* eylər. *Yanşaq* sözü tarixən Azərbaycan dilində “aşiq” mənasını ifadə etmişdir. *Yanşağ* sözünün “aşiq” mənasında işlənməsi Azərbaycan dilinin Tabasaran şivəsində hələ də saxlanmışdır: *Yanşaq* sözünün inkişafında özünü göstərən proses *ozan* sözünə də aiddir. Başqa sözlə desək, *ozan* sözü dialekt və şivələrimizdə mənə transformasiyasına uğramış və özilkin mənasından əsasən uzaqlaşmışdır. Belə ki, Azərbaycan dili şivələrində *ozan* sözünün “aşiq” mənası tədricən arxaikləşmiş, həmin leksik vahid “çoxdanışan” (Şamaxı, Salyan, Ağdam) mənasında anlaşılmışdır:– *Məmmədhəsən ozandı, çox danışır (Salyan.)*. Dilimizin bəzi şivələrində (Şamaxı, İsmayılı) *ozan* sözündən düzələn *ozannamağ* (uzunçuluq etmək) feili də işlənir. Ozanların zəngin söz ehtiyatı, gözəl danışmaq bacarığı olurdu. Ancaq çox danışmaq, uzunçuluq etmək ozanlar üçün də mənfi xüsusiyyət sayılmışdır. Zaman keçmiş, peşə, sənət bildirən *ozan* sözü öz yerini aşıq sözünə vermiş, bununla yanaşı, *ozan* sözü mənfi məqamda işlənmə bilmək xüsusiyyətini saxlamışdır. Keçmişdə qadınlar öz övladlarını qarğadığı zaman deyərmişlər: – *Səni görüm ozan olasan, sən məni ozan elədin*.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, halihazırda *ozan* leksik vahidi dilimizin dialekt və şivələrində yalnız leksik mənə transformasiyasına uğramış və daha çox mənfi mənə yükü

daşıyan “uzunçuluq etmək, çərənçilik etmək, boşboğaz” və s. kimi anlamları ifadə etməkdədir.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dildə mənə transformasiyası problemi dilçilik elmimizin nisbətən yeni sahələrindən biri olmaqla, bir sıra tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Sözlərdə fonetik, leksik və qrammatik transformasiya məsələsi olduqca maraqlıdır. Aparılan tədqiqat və təhlillərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sözlərin mənə dəyişikliyinə uğraması faktı ilə tez-tez qarşılaşırıq. Ədəbi dildə hər hansı leksik mənə yükü daşıyan söz dialekt leksikamızda ilkin mənasından fərqli mənə çalarları da ifadə etmək imkanına malik olur. Transformasiya prosesi bəzən sözün fonetik, qrammatik quruluşunda, bəzən isə sadəcə leksik məzmununda baş verir. Həmin sözlərin böyük əksəriyyəti türkmənşəli olmaqla ümumtürk leksik fondunun ən mühüm laylarından birini təşkil edir. Belə sözlər xalqımızın dili, qədim tarixi, mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərləri ilə sıx bağlıdır. İstər müasir ədəbi dilimizdə, istərsə də dialekt və şivələrimizdə sözlərin mənə transformasiyası ilə bağlı xeyli sayda nümunələr mövcuddur ki, məqaləmizdə onların kiçik bir qismindən bəhs etmişik. Gələcək araşdırmalarımızda bu problemin öyrənilməsinə daha geniş yer verməyi nəzərdə tuturuq.

Ədəbiyyat

1. Aslanov V. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi //Azərbaycan filologiyası məsələləri. II bur. Bakı: Elm, 1984.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. İki cildə, I c. Ankara: Türk Dil Qurumu Yayınları, 1999, 661 s.
3. Azərb.dilinin dialektoloji lüğəti: İki cildə, II cild. Ankara, Türk Dil Qurumu, 2003, 378 s.
4. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. İki cildə, I c. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967, 283 s.
5. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
6. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
7. Həsənov Q.M. Mürəkkəb leksik vahidlərin sadələşməsi // Azərbaycan dili leksikasının məsələləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s. 33-36
8. Xətayi Ş.İ. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1976, 198 s.
9. Kaşğari M. Divani lüğət-it-türk. Dörd cildə (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). Bakı: Ozan, I c., 2006, 512 s.; II c., 2006, 400 s.; III c., 400 s.
10. Kərimov Ş. Azərb. dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı:Nurlan, 2004, 36 2 s.
11. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib edənləri F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
12. Məhərrəmli B. Türk dillərində ilkin köklərin quruluşu və mənşəyi // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər №1. Bakı, 2008, s. 82-87
13. Məmmədova Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 155 s.
14. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektlərinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005, 333 s.
15. Vəliyeva S.X. Müasir Azərbaycan dilində söz tərkibinin müəyyənələşməsinin qrammatik-semantik əsası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2009. 23 s.
16. Caferoğlu A. Anadolu illəri ağızlarından derlemeler. Ankara:Türk Dil Kurumu, 1995, 288s
17. İbni-Mühənnə luğati. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, 109 s.
18. Tekin T. Orhon yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, 201 s.

- 19.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд-во «Советская энциклопедия», Москва, 1966, 606 с.
- 20.Бархударов Л.С. О некоторых проблемах трансформационной грамматики, 1965, № 3, с. 3- 10.
- 21.Лиз Р. Б. Что такое трансформация? \ «ВЯ», 1961, № 3, с. 69-77.
- 22.Худайберганов Ж. Туркмен дилинин Емралы диалекти. Ашгабат: Ылым, 1977, 127s
- 23.Юнисов А. Узбек теленен “Таржуман” ел язмалары. Узбекистан, Ташкент, Фанн неширять, 1980, 127 s.
- 24.Harris S. Discourse Analyses. “Language”, vol.28, № 1, 1952.

AN OVERVIEW OF THE PROBLEM OF MEANING TRANSFORMATION AND MERGING OF WORDS IN AZERBAIJANI DIALECTS AND ACCENTS

Khatira Sultan

Summary

The article is devoted to the study of the problem of meaning transformation and fusion of words in the Azerbaijani language, its dialects and accents. The changes that occur in the phonetic, lexical and grammatical characteristics of words in modern Azerbaijani linguistics and the issue of meaning transformation and fusionization arising during these changes are investigated in the article. Using specific examples, it is proven that a number of lexical units used in our literary language acquire new content by undergoing various changes in meaning in the dialects and accents of our language. Sometimes the process of meaning expansion and sometimes meaning contraction occurs in such words. In some cases, it turns out that lexical units considered simple for our modern linguistics have been corrected or words with complex structures in historical development and have become simpler as a result of fusion. During the conducted research and analysis, the author managed to reveal a number of new scientific facts.

ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ТРАНСФОРМАЦИИ ЗНАЧЕНИЯ И СЛИЯНИЯ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ

Хатира Султан

Резюме

Статья посвящена изучению проблемы смысловой трансформации и слияния слов в азербайджанском языке, его диалектах и наречиях. В статье рассматриваются изменения, происходящие в фонетических, лексических и грамматических свойствах слов в современном азербайджанском языкознании, а также вопросы смысловой трансформации и слияния, возникающие в ходе этих изменений. На конкретных примерах доказано, что ряд лексических единиц, используемых в нашем литературном языке, приобретают новое содержание, претерпевая различные изменения значения в диалектах и наречиях нашего языка. Иногда такие слова подвергаются процессу расширения значения, а иногда процессу сужения значения. В некоторых случаях оказывается, что лексические единицы, которые в нашей современной лингвистике считаются простыми, в историческом развитии представляют собой исправления или слова со сложной структурой, упростившиеся в результате слияния. В ходе проведенного исследования и анализа автору удалось выявить ряд новых научных фактов.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zülfiyyə Hüseyn qızı İsmayıl, AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun elmi katibi
Daxiln olma tarixi 07 fevral 2025-ci il